

Murazó, na parroquia de Codesido (San Martiño), no concello lugrés de Vilalba. ▶

405 habitantes esparexidos nas entidades singulares de poboación da Abelaira, Abeledo, A Abidueira, As Aguias, A Armada, Baxín, Bestemuz, Boca da Grande, As Bouzas, Brías, Bustelo, A Cabana, A Cabanelas, O Cal, Caraceiro, Os Carballás, A Carballosa, A Casanova da Xestosa, Casateita, A Casavella, O Castro, O Chao, Chao de Perros, O Coto, Couce Mouro, As Covelas, As Cuñas, A Curiscada, Curralvello, Debodas, A Fonte, A Fraga Chá, Freán, Furco, Guimarás, Invernés, Leganitos, Muras, Musdradas, A Paleira, As Pandas, Parapar, A Pena da Leira, A Pena da Xelgaiz, Perros, A Picheira de Musdradas, O Pico Verde, A Ponte, Porto dos Paos, O Porto Novo, Prado, A Rega, O Rego da Parede, Rioseco, Sanche, Santar de Riba, Sanxiliao, Suaschousas, Sumeiro, As Ucheiras, A Valiña, Vedille, O Vilar da Xestosa, O Vilar, A Volta e Xelgaiz. Bañada polo río Eume, comunicase mediante a estrada LU-540 e varias vías locais.



**MURAS, As.** Aldea da parroquia de Carballedo (Santa María), no concello de Vilalba (Lugo), que dista 7 quilómetros da capital municipal.

- Lugar da parroquia de Pazos (Santa María), no concello de Pazos de Borbén

(Pontevedra), que suma 98 habitantes e dista 1,5 quilómetros da capital municipal.

**MURAZA, A.** Aldea da parroquia de Trasmonte (Santiago), no concello de Friol (Lugo), que dista 12 quilómetros da capital municipal.

**MURAZÓ.** Lugar da parroquia de Codesido (San Martiño), no municipio de Vilalba (Lugo), que posúe 25 habitantes e dista 5,5 quilómetros da capital do concello.

- Aldea da parroquia de Román (Santa Iria), no concello de Vilalba (Lugo), que dista 7,5 quilómetros da capital municipal.

**MURAZÓS.** Lugar da parroquia de Rúa (Santa María), no concello de Cervo (Lugo), que suma 17 habitantes e dista 9 quilómetros da capital municipal.

**MURAZOSO.** Aldea da parroquia de Bermui (Santiago), no municipio das Pontes de García Rodríguez, na provincia da Coruña, que dista 12 quilómetros da capital do concello.

**MURCIA.** Apelido orixinario da cidade do mesmo nome. As vieiras das que vai cargado o seu escudo relacionano coa ruta xacobea e con Galicia. Son as súas armas, en campo de goles, un grifón de prata; o bordo é de ouro, con oito vieiras de azur. (Eduardo Seijas Vázquez)

**MURCIA, A.** Lugar da parroquia Santa Cristina (San Xiao), que pertence ó concello lucense de Cospeito.

**MURCIÉLAGO, El.** Apareceu en Santiago de Compostela (A Coruña) o 19 de decembro de 1889 co subtítulo de *Ave-chucho semanal, republicano, casi-serio y noticias*. Tratábase dunha publicación



escrita en ton satírico e mordaz e ideologicamente manifestaba a súa adhesión a Manuel Ruiz Zorrilla, xefe do Partido Democrático-Progresista.

**MUREIRA, A.** Lugar da parroquia de Abelleira (Santo Estevo), no concello coruñés de Muros.

**MURELA.** Lugar da parroquia da Pedra (Santa María), municipio de Cariño (A Coruña), que conta con 43 habitantes.

**MURELA, Serra de.** Núcleo montañoso situado na parte norte dun conxunto de elevacións que se estende polos municipios de Cervantes e Navia de Suarna (Lugo).

**MURGÁS.** Aldea da parroquia de Besenyo (San Cristovo), concello de Touro (A Coruña), que ten 3 habitantes e dista 7 quilómetros da capital municipal.

- Lugar da parroquia de Turces (Santa María), municipio de Touro (A Coruña), que rexistra 15 habitantes e dista 7 quilómetros da capital do concello.

**MURGUÍA, Manuel.** Manuel Antonio Martínez Murguía naceu o 17 de maio de 1833 en Arteixo (A Coruña) porque súa nai, a guipuscoana Concepción Murguía Egaña, se empeñara en visita-lo santuario da Virxe de Pastoriza e no camiño sorprendérana as dores do parto. Era seu pai o boticario compostelán Juan Martínez Castro, que tiña daquela o seu establecemento na avenida de Garás, no número 37, da Coruña, onde o neno pasou os primeiros anos da súa infancia ata que o pai trasladou a botica e a residencia a Santiago de Compostela, á casa, hoxe derrubada, da esquina da praza de Cervantes coa travesa do Cantón de San Bieito.



Lugar das Muras, na parroquia de Pazos, no concello pontevedrés de Pazos de Borbén.



Parece que Juan Martínez arelaba que o seu fillo fose tamén boticario, pero a vocación do rapaz non fá por aí. Pasou os estudos secundarios con máis pena que gloria. Entre 1843 e 1845 estudiou Latín e Humanidades cun preceptor. De 1845 a 1848 cursou tres anos de Filosofía en Santiago e completou os dous cursos restantes con escapadas a Ourense, se cadra na procura de cualificadores más benévolos. Ó cabo obtivo en 1850 o grao de bacharel en Filosofía. O ano seguinte matriculouse no preparatorio de Medicina e Farmacia e aquí rematou a súa carreira académica.

Pero máis que esta efémera experiencia universitaria interesa o ambiente que rodeaba o Murguía adolescente. Aínda resoaban en Compostela os ecos do recente pronunciamento progresista que iniciara Miguel Solís en Lugo o 2 de abril de 1846 en contra do governo moderado de Narváez e do que as derradeiras escaramuzas tiveran lugar nas rúas compostelás, algunas diante da casa do propio Murguía. Estes feitos tiveron que impresionar fondamente aquél rapaz de trece anos, a xulgar pola viva descripción que delas faría coventa anos despois en varias pasaxes das súas obras. Ademais, ese pronunciamento confluíra politicamente coa primeira floración do galeguismo, con ese provincialismo auroral, formado maioritariamente por estudiantes universitarios agrupados na Academia Literaria de Santiago e que se manifestara nunha numerosa prensa específica na que as plumas dos precursores do Rexurdimento e dos ideólogos do nacente movemento, en especial Antolín Faraldo, puxeran as primeiras pedras da concepción diferencial de Galicia.

cia. O fracaso do levantamento de Solís, os fusilamentos del e dos seus oficiais en Carral o 26 de abril e a represión consecuente trouxeron a desbandada deses primeiros provincialistas que fuxiron a outros lugares de España ou mesmo se exiliaron.

Porén, ficaron en Compostela algúns, como Antonio Neira de Mosquera, Domingo Camino e Leopoldo Martínez Padín, que abondaron para tender unha ponte cara á xeración seguinte, mesmo creando un centro novo que continuou o labor do anterior: o Liceo de la Juventud, fundado en 1847 e instalado dende xaneiro de 1849 nos baixos do desamortizado convento de Santo Agostino, na Virxe da Cerca. Alí, entre bailes e veladas literarias, formouse a segunda fornalda de provincialistas co máis inquedo da mocidade santiaguesa e universitaria: Aurelio Aguirre, Eduardo Pondal, Luis Rodríguez Seoane ou Rosalía de Castro.

Alí confirmou Murguía a súa vocación literaria dentro, como era inevitable, do gusto romántico dominante. De feito, escribiu a súa primeira novela, *Desde el*

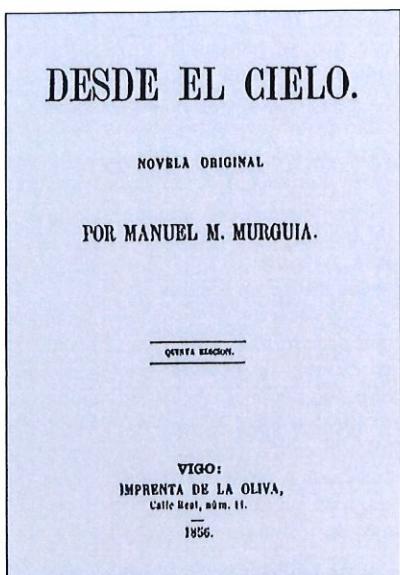
*cielo*, en 1850, con dezasete anos, malia que non se publicaría ata 1854 como folletín do xornal progresista madrileño *La Iberia*. Segundo parece, a obra tivo tanto éxito que lle reportou ó seu autor unha onza de ouro e cofieceu oito reedicóns nun ano. A pesar destes prometedores inicios, a súa carreira literaria non lle traería os éxitos soñados. Como se verá, os loureiros que lle estaban reservados medraban noutros eidos.

A súa vocación de historiador foi tamén moi precoz, aínda que non se traduciría en escritos de peso ata moito despois. Segundo conta el mesmo no seu primeiro artigo sobre a historia de Galicia, publicado en *La Oliva* de Vigo en 1856, empezara a recoller datos seis anos antes. Este interese polo pasado e pola cultura de Galicia maniféstase noutra obra de xuventude, o libriño de lecturas *La primera luz*, editado por Juan Compañel en Vigo en 1859 e que sería declarado de interese para as escolas de Galicia pola Real orde do 26 de abril de 1860.

Pero Compostela quedábasele estreita. Aguiado polas arelas de triunfo e qui-



O escritor coruñés Manuel Martínez Murguía, retratado nos seus últimos anos.



Portada da primeira novela de Murguía.

zais tamén polas presións paternas para que continuase cuns estudos que aborrecía, o mozo Murguía atravesou o seu Rubicón e marchou á conquista da corte nunha data incerta, probablemente a finais de 1853, isto é, con vinte anos.

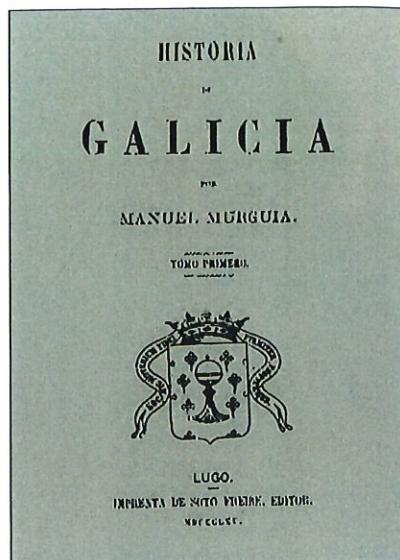
En Madrid os seus comezos deberon ser economicamente difíciles, como acontece case sempre nestes casos. Pero estableceu cedo boas relacións políticas e literarias que lle abriron camiño como redactor de periódicos de esquerdas e como autor de novelas e ensaios, a maior parte publicada en forma de folletins, daquela tan de moda. A súa sinatura aparecía con frecuencia en *La Iberia*, *La Crónica de Ambos Mundos*, *El Museo Universal*, *Las Novedades*, *El Correo Universal* e outros.

En 1854 chegou outro pronunciamento antimoderado que desta vez triunfou e abriu o chamado Bieñio Progresista. As novas liberdades fixeron florece-la prensa de esquerdas. Nesta onda Alejandro Chao e Juan Compañel fundaron en Vigo *La Oliva* (1856-57), periódico ase-made progresista e provincialista. Na súa primeira páxina campaba o lema *Todo por Galicia. Todo para Galicia*, que xa figurara en *El Porvenir* de Faraldo. Murguía foi redactor e mentor maior deste periódico, no que publicou artigos, algúns versos e novelas en folletín. Pero o novo refluxo político en Madrid trouxo consigo a suspensión de *La Oliva*, substituída por *El Miño*. Murguía tornou á capital, onde seguiu coas súas novelas, as súas gacetas e as súas críticas literarias, colaborando nos mesmos xornais que a plana maior da democracia española e asistindo a cenáculos e tertulias. Unha destas facíase na casa de Carmen Lugín, nai de Alejandro Pérez Lugín e parente de Rosalía de Castro. Probablemente a coñeceu alí por medio doutro

interlocutor e amigo, Eduardo Chao, irmán de Alejandro, demócrata, krausista, conspirador da Vicalvarada e logo deputado e ministro de Fomento. Moito se ten discutido se o noivado empezou antes ou despois de publicar Murguía unha crítica de *La flor*, o primeiro libro de Rosalía. Pouco importa. O certo é que casaron na igrexa de Santo Ildefonso de Madrid o 10 de outubro de 1858, un matrimonio do que nacerían sete fillos.

A vida da parella foi azarosa dabondo. Os altaibaxos económicos (case sempre máis baixos que altos) por mor da inseguridade dos ingresos de Murguía, os cambios continuos de domicilio (Madrid, Santiago de Compostela, A Coruña, Lugo, Vigo ou Simancas) e as separacións frecuentes, unhas veces pola inestabilidade profesional del, outras porque a delicada saúde dela a obrigaba a longas estadías en Santiago ou en Padrón, non deberon deixar moito oco ós momentos de felicidade e sosego. Non obstante, estiveron sempre unidos no fundamental: na súa mentalidade democrática avanzada, na súa dedicación á defensa de Galicia, na súa vocación literaria e nos seus intereses intelectuais. É innegable o apoio e o alento que Murguía lles prestou en todo momento ó traballo literario e á imaxe pública da súa muller.

En 1859 Murguía retornou a Galicia para dirixir *El Diario de La Coruña*. Este traslado pechou a orientación madrileña da súa vida, que, a partir dese momento, con independencia do lugar de residencia, estará referida exclusivamente a Galicia, unha Galicia na que o Rexurdimento literario e cultural avanzaba amodioño, ora acubillado na prensa provincialista —na que Murguía ten unha participación continua—, ora mediante obras que sentaban os alicerces da literatura galega

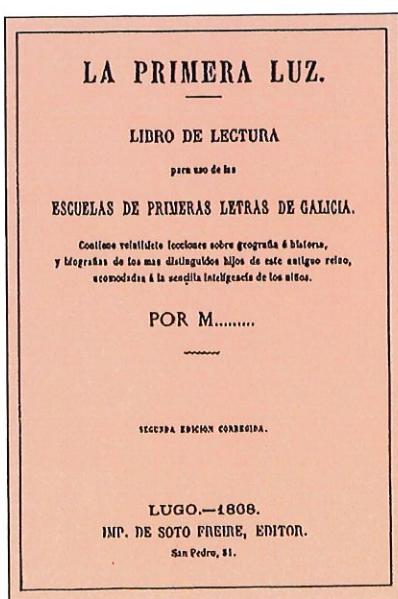
Portada de *Historia de Galicia*, de Murguía.

contemporánea —e sirva de acontecemento senlleiro a publicación de *Cantares gallegos* de Rosalía en 1863—, ora coa proxección pública dos xogos florais que se iniciaron cos da Coruña en 1861, seguindo o exemplo dos primeiros cataláns de dous anos antes. En case todas estas manifestacións estivo presente a parella Murguía-Rosalía.

Xustamente nestes anos asistese á mudanza da que xorde o ideólogo que será un dos grandes factores da conciencia galeguista: do Murguía predominantemente literato pásase ó Murguía historiador. En efecto, sobre o fondo común e constante dos seus textos de periodista enrolado no progresismo, vese como a novela e os relatos praticamente desaparecen da súa bibliografía a partir de 1859 e a cambio saen á luz os títulos que anuncian as súas obras de madurez: en 1861, *De las guerras de Galicia en el siglo XV y de su verdadero carácter*; en 1862, *Diccionario de escritores gallegos*, que deixou incompleto pois só chega a Freyre Castrillón; e, en 1865, *Efemérides de Galicia*.

Este último ano é un dos grandes períodos cronolóxicos da historia do galeguismo. Escribe o primeiro tomo de *Historia de Galicia*, que sairá ó ano seguinte, xunto co segundo, do establecemento do impresor lugués Soto Freire. Murguía trasladara o seu domicilio a Lugo para realizar este traballo. Precedían á historia propiamente dita "Discurso preliminar" e "Consideraciones generales", dous textos que son o primeiro alicerce firme das ideoloxías do galeguismo político.

Como historiador, Murguía pertence ó grupo de historiadores románticos galegos (Leopoldo Martínez Padín ou Benito Vicetto), dos que o precedente inmediato é a obra de José Verea y Aguiar, introdutor do celtismo con *Historia de Galicia*.

Portada de *La primera luz*, de Murguía.

cia (Ferrol, 1838). Todos eles procuran vindicar los derechos históricos de Galicia para o que reescriben o pasado coa intención de demostrar la antigüidade e a lexitimidade do especificamente galego en tódolos eidos. Non obstante, Murguía supera metodoloxicamente os seus compañeiros de xeración porque combina a fasquía romántica do relato coa vontade de basealo en datos documentados e de estar ó día sobre la marcha de las ciencias históricas en Europa.

Ó fío deste labor historiográfico empeza a elaborar un concepto de Galicia que será o núcleo das ideoloxías rexionalistas e nacionalistas posteriores, un concepto que non se poderá entender sen coñecer-la súa visión da historia de Galicia, que parte dunha premisa: a existencia do tronco ario ou indoeuropeo, teoría que en este siglo adelantó la lingüística de la manera maravillosa que sabemos. Para el, como para a maioría dos autores da época, os pobos arios, entre os que estaban os celtas, constituían unha raza superior. A verdadeira historia de Galicia principia co asentamento dos celtas, padres y generadores de una población que lleva todavía impresa en el rostro las señales inequívocas de la raza á que pertenece. Estes celtas galaicos eran asimilados unha raza e unha nacionalidad ben definida, dotada dunha alma nacional propia que, para Murguía, se caracterizaba pola valentía, o odio a toda dominación allea, a relixiosidade e o amor á terra, calidades ás que se incorporou despois, por influencia romana, o espíritu práctico del habitante del Lacio.

Nin as pacíficas relacións comerciais cos fenicios, cartaxineses e gregos nin a conquista militar e longa dominación romana puideron alterar substancialmente o substrato étnico dos celtas. Roma venceu e dominou, pero no pudo ni llenar con sus hijos el suelo gallego, ni borrar por completo las huellas de lo pasado. Mesmo os poucos colonos romanos acabaron galeguizándose, gañidos polo amor á terra, ós deuses dos vencidos e incluso ó seu idioma. É certo que o latín luchó con los dialectos célticos, de los cuales tomó parte para dar principio a la formación del gallego. Pero Roma non pudo imponer-llos os seus costumes nin o seu espírito e ó cabo en nada prevaleció Roma, más que en el hecho de la conquista y su dominación. A propagación do cristianismo tivo un efecto dobremente benéfico. Dunha banda, axudou decisivamente á disolución da decadente einxusta sociedade romana e ó paso da escravitude á servidume. Doutra, fortificou a alma nacional galega elevando a súa relixiosidade innata e primitiva a un nivel superior.

Só Galicia e A Armórica ofreceron resistencia ás invasións bárbaras, por mor da súa esencia celta. En pouco tempo os galaicos e os suevos fixeron as



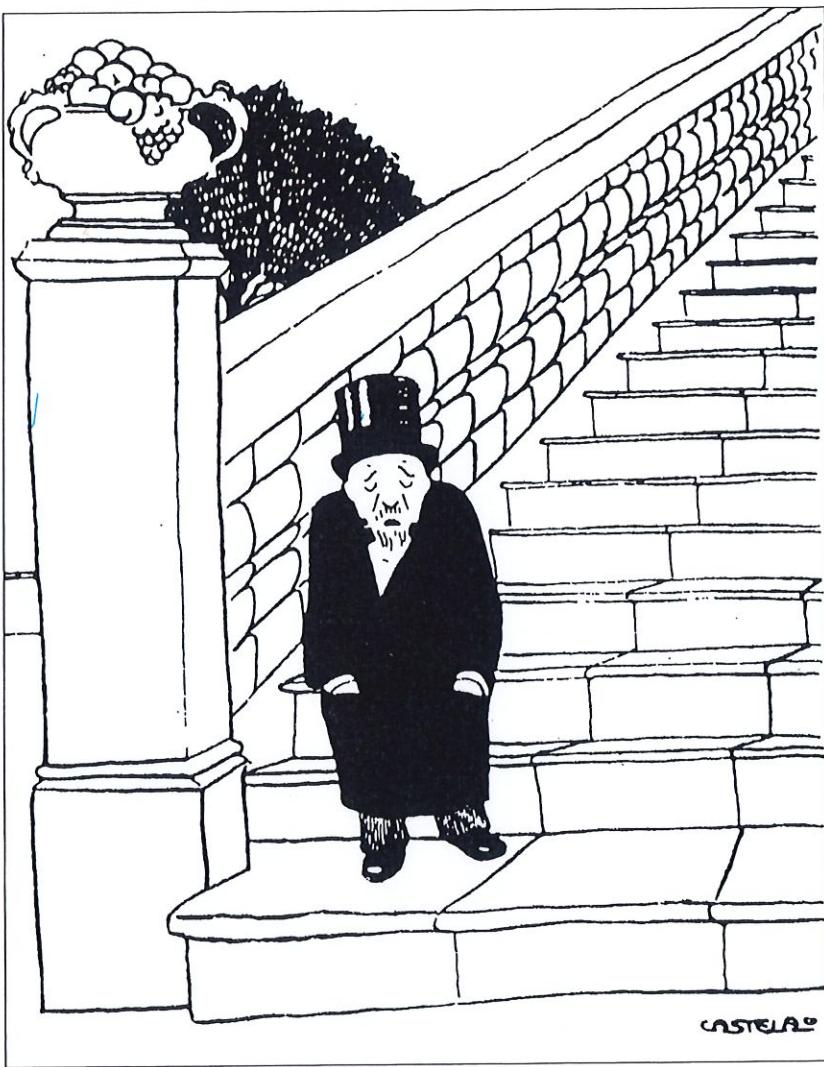
Manuel Murguía nos seus últimos anos de plenitude, retratado polo seu fillo Ovidio.

paces, facilitadas pola conversión dos segundos ó cristianismo. Cos estes Galicia tivo un reino independente ata que a perfidia goda de Leovixildo acabou con el. A dominación visigoda tampouco tivo maiores consecuencias, agás as transferencias de propiedade duns nobres a outros. Pero non alterou nin o carácter nin a sorte do pobo, que seguía atado á servidume.

Os galegos foron tamén os primeiros en resistilos musulmáns. Nin estes, que apenas pisaron chan galego, nin a chegada dos refuxiados do sur contaminaron a pureza étnica da poboación. Comezaba así o medievo dunha raza-pobo que, malia o tempo e os acontecementos, seguía a ser para Murguía esencialmente idéntica á que atopou Décimo Xunio Bruto cando levou por primeira vez as aguias romanas máis alá do Limia no ano 137 a.C. A visión murguiana dese medievo está condicionada por tres actitudes: o seu convencemento de que foi daquela cando callaron definitivamente tódolos caracteres definidores da nacionalidade

galega, a súa frustración porque iso non levase á independencia política e a súa hostilidade contra a nobreza, responsable maior, na súa opinión, de tal fracaso e de cantos males pasados e presentes sufriu o país.

Así, na alta idade media fue Galicia de los primeros pueblos que lograron constituirse en España e na época dourada dos séculos XI-XII á Galicia se debieron en parte, no solo la restauración, sino también los primeros pasos hacia todo arte, toda ciencia, toda literatura. Aquí nació el sol de la civilización de los tiempos medios en España. A pesar disto e dos deseos que hubo siempre de constituir en Galicia un reino aparte y los esfuerzos que se hicieron para conseguirlo, a independencia política só agromou fuxidía nos reinados de Vermudo e García e na minoría de Afonso Reimundes. Finalmente quiso la desgracia que este reino no lograse consolidarse y tener monarquía propia y continuada: no veríamos así suceder a los brillantes días de Gelmírez los amargos y estériles



Manuel Murguía, nunha caricatura feita por Castelao.

*que vinieron durante los siglos XIII y XIV.*

Esbózase aquí a orixe da contraposición Galicia versus poder político alio. A orixinalidade do Murguía mozo radica en que esa oposición se establece máis en función das tensións internas da sociedade galega que con base nas maldades e agresións do *outro*, o que dá lugar a unha reconstrucción histórica dunha riqueza dialéctica e unha modernidade insólitas nas historiografías nacionalistas do século XIX, algo que desaparecerá nos escritos do Murguía rexionalista dos anos 80 e 90.

En efecto, mentres lles atribúe ós señores eclesiásticos, especialmente ós monásticos, un efecto civilizador e un protagonismo beneficioso na introdución do foro, que segundo el supuxo a liberalización persoal do labrego, culpa a nobreza laica non só da explotación despiadada das clases inferiores, senón tamén de que Galicia non acadase a independencia. É

certo que lles apón parte desta responsabilidade ós monarcas castellanos que tenían como olvidada á Galicia [y] dejaban que en ella no se conociese la justicia, ni los tiranos que la agobiaban temiesen el castigo. Pero esta falta por omisión é case insignificante comparada coas que por comisión amorea sobre o lombo dos nobres galegos, pois si hay alguna verdad que se muestre inalterable y en el fondo de los sucesos se revele constantemente en nuestra historia, es la de que á los nobles gallegos nada debe Galicia, mas que sus antiguos males y su postración de siempre. Ese cruel feudalismo, azote de Galicia, e esa nobreza, coas súas loitas intestinas e os seus roubos á Igrexa, debilitaron as forzas do país, impidieron que aquí el sentimiento popular tomase el incremento que en otros pueblos menos azotados por la tiranía feudal e, en consecuencia, fixeron imposible que se consolidase un poder fuerte y poderoso. As súas diatri-

bas antifeudais rematan con esta tremenda condena: *Cruellos en la victoria, cobardes en la huida, brutales en sus desenfrenos, ávidos de riqueza, recelosos y perjuros, probaron una vez más, que las razas dominadoras señalan siempre el fin de su poder con los mayores excesos y las más crueles iniquidades.*

Consecuente con esta postura antinobiliaria, describe con simpatía as loitas da clase popular por gañar *palmo a palmo sus libertades*, eloxia os concellos pola súa resistencia á nobreza e valora positivamente a súa alianza cos monarcas *en la gran tarea de abatir el poder feudal*, malia que esos monarcas sexan obxectivamente a personificación dun poder non galego.

A decadencia da Galicia dos séculos XIII e XIV, provocada polos nobres, leva á grave crise do século XV. Outra volta atribúelle guerras e desgrazas en exclusiva á cobiza dos señores, de aquí que abraie cunha avaliación do reinado dos Reis Católicos que está nos antípodas da que será canónica no galeguismo. Eloxia a reina Isabel, a quien la suerte había escogido para acabar con el poder feudal e cualifica así a doma da nobreza galega e a execución de Pardo de Cela: *Tiempo de justicia llamó a este Vasco de Aponte; tiempo de entera justicia podemos llamarle nosotros, cuando ni las súplicas ni el oro del criminal, ni el llanto de la viuda, alcanzaron á apartar de su cabeza el merecido castigo. Así respiró Galicia, así empezó para ella el reinado de la paz, así, en fin, se dio principio a una nueva era de felicidad.*

Efectivamente, coida que o século XVI foi unha nova época dourada para Galicia grazas ás consecuencias das medidas de goberno dos Reis Católicos, entre as que salienta a creación da Junta del Reino, institución eminentemente provincial [...] de verdadera índole popular. Pero a decadencia retorna no século XVII e a causa, segundo Murguía, é a de sempre: a persistencia do sistema feudal e a actitude antisocial dos novos beneficiarios dese sistema, porque *siendo [Galicia] un país eminentemente agrícola, no sólo se descuidó la agricultura, sino que se la maniató, se la abrumó de cargas, y se perpetuaron las condiciones feudales con que venía constituida la propiedad.*

A situación mellorou coa chegada dos Borbón, entre outras cousas porque trouxeron consigo la idea de centralización, que tan útil fue en aquel entonces para dar vida y aliento a la decaída monarquía. Galicia beneficiouse tamén desta política polo empeño do Goberno en fomenta-la agricultura e o comercio e, sobre todo, pola pragmática de 1763

sobre a perpetuación de foros, que Murguía cualifica de *salvadora* para os campeños.

En paralelo a esta reconstrucción do pasado vai establecendo o seu concepto de Galicia como organismo colectivo xerado no decurso histórico. Salienta en primeiro lugar a importancia da lingua como elemento central da afirmación nacional, como xa proclamara en 1859: *el pueblo que olvida y escarnece su idioma, ese pueblo dice al resto del mundo que ha perdido su dignidad!* En segundo lugar, postula sen reservas a existencia dunha auténtica personalidade colectiva ou *volkgeist* galego, do que tódolos compoñentes son positivos, como esixe a fundamentación organicista dunha nación. Isto implica, áinda que el non o exprese de momento, a irreductibilidade nacional desa comunidade a calquera outra. Segundo Murguía, o galego herdou do celta o amor á terra e o instinto case sagrado da súa posesión, a relixiosidade, a intelixencia, o lirismo, a capacidade de resistencia e a ausencia de agresividade ou de ansias conquistadoras. Por todo isto, *el sentimiento de la raza [galega] que puebla estas regiones es diverso del de las comarcas que nos rodean.*

Pero esta especificidade caracterólica e idiomática débese, na súa opinión, á orixe racial e ó mantemento desa raza celta en estado case puro. A confluencia de todos estes factores no pobo galego lévao a enumera-la lista completa dos elementos constitutivos clásicos da nación, na súa versión orgánico-historicista: *Sin que los geógrafos y historiadores antiguos nos hubieran señalado la existencia en nuestras comarcas de aquel pueblo, el aspecto de la mayor parte de sus habitantes, los monumentos, el dialecto, las costumbres, las inclinaciones, las manifestaciones todas de su espíritu, nos probarían el origen celta de su actual población.*

Pouco despois de que Murguía completase esta primeira xeira da súa obra, chegou o gran cambio na dinámica política de toda España que abriu a revolución de setembro de 1868, a  
Glo-  
riosas.  
Murguía

sumouse a ela actuando como secretario da Xunta Revolucionaria de Santiago. Eduardo Pondal animába-o a presentarse ás eleccións ás Cortes constituíntes nunha candidatura progresista ou demócrata, cousa que ó cabo non puido facer. En cambio, estivo seguramente detrás da iniciativa para articular unha alternativa política provincialista. Non é aventurado albiscar-las ideas e mesmo a prosa de Murguía detrás do manifesto “A Galicia” (*El Imparcial*, 7 de xaneiro de 1869) co que un grupo de *liberales gallegos* residentes en Madrid lles propoña ós seus *compatriotas* a participación nunha chamada *Unión de Galicia*, co gallo das eleccións previstas entre os días 15 e 18 de xaneiro. Non obstante, este intento fracasou e Murguía foi quedando politicamente relegado no rebumbio destes anos convulsos.

Final-

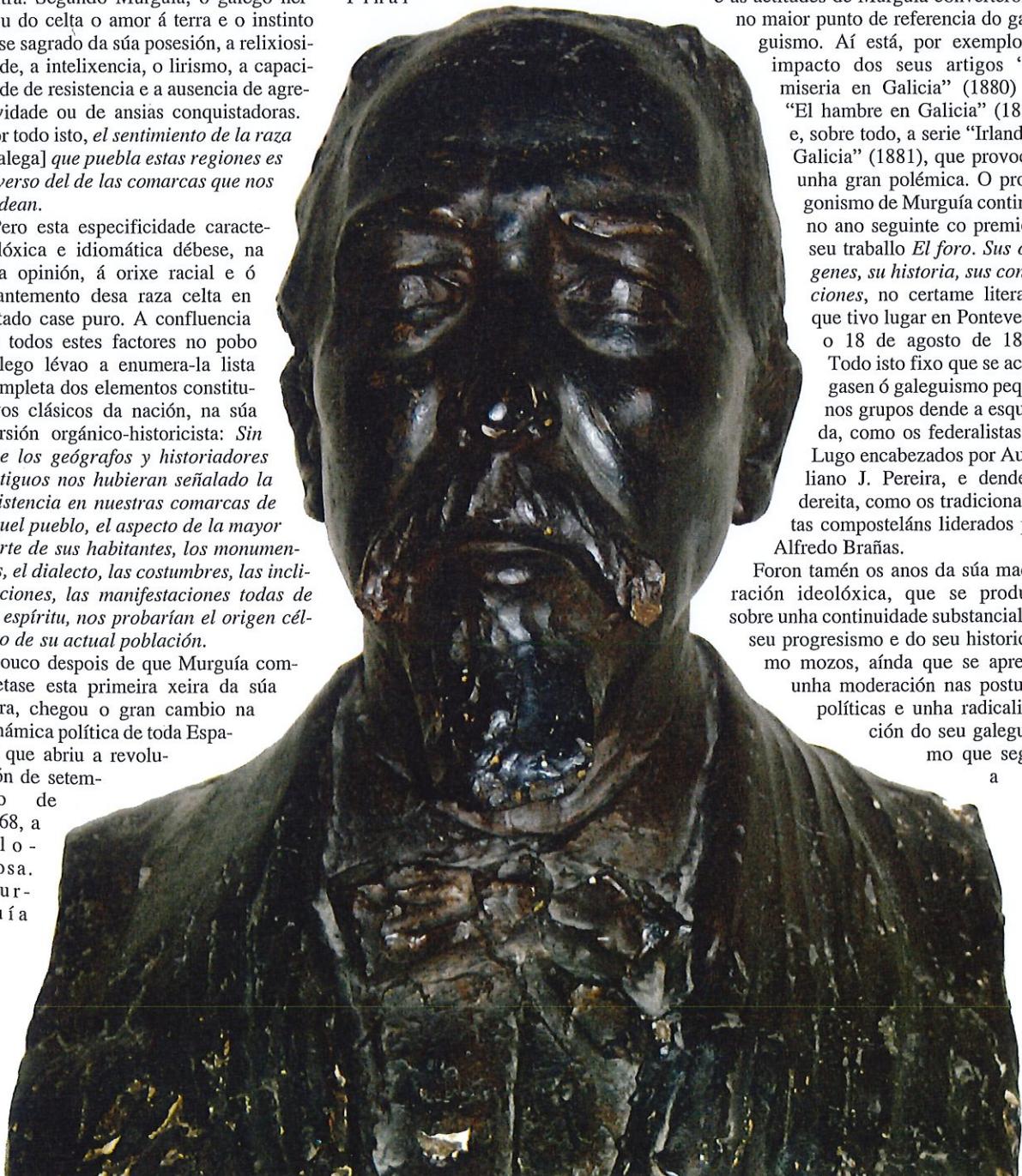
mente tivo que conformarse cun posto de funcionario relativamente modesto, que polo menos lle serviu para consolida-la súa traxectoria de investigador, no Arquivo Nacional de Simancas de onde pasou en 1870 á xefatura do Arquivo Xeral de Galicia. En 1875 a Restauración deixouno cesante.

A cesantía obrigouno a gañar outra volta a vida co periodismo. Como en Galicia non atopou moitas oportunidades, tivo que volver a Madrid para dirixi-la empresa que financiou o seu vello amigo Alejandro Chao, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, que con diversos nomes durou de 1878 a 1882. Durante os seus tres anos e medio de vida, esta publicación foi o instrumento máis influente na reafirmación e no reagrupamento da elite provincialista tardía.

Nestes anos e nos seguintes, os escritos e as actitudes de Murguía convertérónse no maior punto de referencia do galeguismo. Ái está, por exemplo, o impacto dos seus artigos “La miseria en Galicia” (1880) ou “El hambre en Galicia” (1880) e, sobre todo, a serie “Irlanda y Galicia” (1881), que provocou unha gran polémica. O protagonismo de Murguía continuou no ano seguinte co premio ó seu traballo *El foro. Sus orígenes, su historia, sus condiciones*, no certame literario que tivo lugar en Pontevedra o 18 de agosto de 1882.

Todo isto fixo que se achegasen ó galeguismo pequenos grupos dende a esquerda, como os federalistas de Lugo encabezados por Aureliano J. Pereira, e dende a dereita, como os tradicionalistas composteláns liderados por Alfredo Brañas.

Foron tamén os anos da súa maduración ideolóxica, que se produce sobre unha continuidade substancial do seu progresismo e do seu historicismo mozos, áinda que se aprecia unha moderación nas posturas políticas e unha radicalización do seu galeguismo que segue a



cimentar nidiamente nas liberdades modernas. *El regionalismo, contra lo que sostienen sus adversarios, no acepta el absolutismo, ni predica la vuelta a lo que ya pasó para siempre jamás. Proclama muy alto que es por esencia régimen*

*de libertad: el más grande y el más necesario. Está unido estrechamente a los principios liberales y en ellos se informa*, dirá en 1899.

Pero este liberalismo seguiu alimentándose dunha experiencia histórica que lle

ensinou, entre outras cousas, que a evolución da humanidade cambia os sistemas económicos e políticos pero non as esencias nacionais. As revolucións liberais, na súa primeira fase, resolvieron a cuestión das liberdades individuais pero non sempre a da opresión das nacións en canto nacións. Por fortuna, pensaba Murguía, este erro empezaba a corrixirse co auxe de rexionalismos e nacionalismos sen estado, que permitirían culminar o verdadeiro progreso político, aquel que concede tanta importancia á liberdade dos individuos coma á colectiva –nacional– dos organismos históricos naturais. As nacións sen estado eran, xa que logo, axentes necesarios para que a liberdade e o progreso acadasen a súa plenitude.

Definía así en 1886 ese suxeito histórico maior que era a nación: *Es una comunidad natural de hombres unidos en común por la morada, el origen, las costumbres, el lenguaje, y que tienen conciencia de esa comunidad* ou, más concisamente, como unha comunidade que ten *una raza, una lengua, un territorio, una historia y una conciencia de sí misma* (1889).

En concordancia con estas ideas, supera nas súas obras da etapa rexionalista as limitacións que lle impediran antes considerar Galicia como unha nación plena. Por exemplo, en *El regionalismo gallego* (1899), fala explicitamente de nación galega en tempo presente e establece a existencia de varias nacións diferentes no seo do Estado español, non da nación española: *Y nosotros no conocemos cosa más cruel y fuera de razón que contrariar tan por entero á un pueblo de más de dos millones de habitantes, que se diferencian de los demás que componen la monarquía española por todo, incluso por su aislamiento. Tiene territorio perfectamente delimitado, raza, lengua distinta, historia y condiciones especiales creadas gracias á esa misma diversidad, y por lo tanto necesidades que ella sólo mide en toda su intensidad, aspiraciones que ella sólo sabe a donde llegan. Constituye, pues, una nación porque tiene todos los caracteres propios de una nacionalidad. Suiza no tiene más población, ni Bélgica más territorio.*

Apunta aquí a tese central de tódolos nacionalismos periféricos do primeiro terzo do século XX: España non é unha nación, senón un conxunto de nacións que conviven politicamente, de bo grado ou por forza, no mesmo estado. Neste punto polo menos, Murguía supera o horizonte propriamente rexionalista e abre o camiño da aparición ulterior das ideoloxías nacionalistas expresas. Esta evolución cara a un referente nacional galego plenamente assumido e o consecuente desenvolvemento dun vigoroso referente de negación-oposición inciden inevitablemente na súa visión do devir



Un dos más coñecidos retratos de Manuel Martínez Murguía.

Imaxe de Manuel Murguía ós 88 anos de idade. ▶

histórico de Galicia que experimenta, no que se refire á importancia relativa dos seus factores motrices, unha viraxe radical. A reconstrucción que fai agora Murguía do pasado de Galicia perde case toda aquela riqueza dialéctica xa mencionada para pasar a estar presidida e totalmente condicionada pola contraposición antagónica Galicia versus dominador nacionalmente alleo (sexá a coroa de Castela, sexá o Estado español), vía un reducionismo analítico que subordina a esa contradicción nacional tódolos demás procesos que lle afectan a Galicia, internos e externos. Deste xeito, Murguía tamén senta agora as bases do que será a visión imperante no nacionalismo galego do primeiro terzo do século XX. En efecto, o seu afán de presenta-la nación galega como un organismo unido, como unha persoa histórica que, se é boa e superior en canto tal, tamén o debe ser en todas e cada unha das súas partes, fai que desaparezan, como por arte de encantamento, as eivas, maldades e condenas que en 1865 amoreaba sobre a nobreza galega. Non só iso, senón que esta clase social empeza a compartir cos campesiños a condición de clase nacional nunha repartición de funcións histórico-nacionais que lles atribúe a estes o papel de depositarios naturais, inconscientes e orgánicos das esencias da galegideade e lle reserva á nobreza a misión consciente de

adaíl na loita por dota-la nación da soberanía política que lle corresponde, co que o cambio de avaliación nacional da nobreza é realmente espectacular respecto a 1865. As clases medias urbanas, a burguesía, conservan a súa función de portadoras da liberdade política no seo da sociedade galega, pero o seu confrontamento coa nobreza por tal causa está agora moi esvaído e a responsabilidade dos éxitos e fracasos da súa marcha á liberdade remítese cada vez más ás argalladas do poder político exterior para asegura-la súa dominación sobre Galicia. Estas son as ideas básicas que Murguía desenvolve tanto na súa obra sobre o foro de 1882 coma na súa resposta a Sánchez Moguel (*El regionalismo gallego*, 1889) ou na súa conferencia na Lliga de Catalunya en 1890.

Non obstante, Murguía formula a oposición ó *outro* nacional de xeito que faga posible un rexionalismo/nacionalismo autonomista pero non separatista. Por iso non nega que a súa nación pertenza á española, senón que nega que a nación española exista. Isto permite situa-lo ente histórico de España, que agora non é nación, por riba e a salvo dos antagonismos nacionais. En cambio, se recoñece simultaneamente a existencia da nación española e a da nación galega, a única conclusión politicamente coherente sería o separatismo, á maneira dun Sabino Arana. Pero postulando que España é un estado formado por máis de dúas nacións abre a posibilidade dunha reorganización do marco común de convivencia, mediante unha remodelación dese estado, que satisfaga a todas e asemade conserve e mesmo amplíe a unidade histórica hispánica. A separación non é, daquela, unha necesidade da identidade nacional –pois formar parte de España non implica ser subsumido por outra nación–, senón simplemente un último recurso en caso de que se demostre imposible esa remodelación do estado común. O autonomismo non equivale á renuncia ó nacionalismo, senón a unha solución que, dadas as circunstancias, pode se-la más aconsellable política e economicamente para a nación propia.

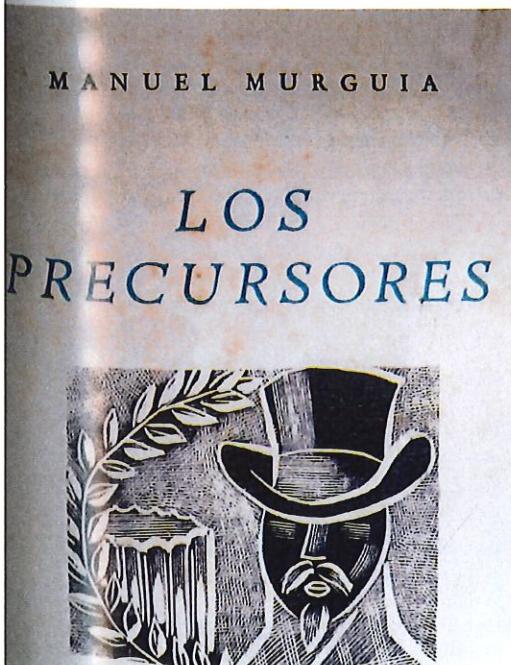
En conclusión, parece innegable que Murguía desenvolve nestes últimos lustros do século XIX un concepto de nación galega plenamente diferenciada de calquera outra, a pesar de que os denominativos sexan áinda oscilantes (nación/nacionalidade/rexión/provincia) e de que non tódolos rexionalistas asuman a radicalidade ideolóxica deste concepto que, por outra parte, nin sequera o propio Murguía leva ás súas últimas consecuencias político-programáticas.



Pero Murguía non se limitaba á elaboración teórica. Tiña ademais un crecente protagonismo público. O movemento de reafirmación do galeguismo recibiu un bo impulso co retorno de Murguía a Galicia en 1885, ano para el asemade tráxico –pola morte de Rosalía– e fecundo. Ademais de escribir *Los precursores*, libro que establecía a historia do galeguismo para reforza-la súa lexitimidade, empezou a recibir o recoñecemento público ó seu xa longo labor. A súa autoridade medrara tanto daquela que a Real Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago de Compostela propuxo nomealmente cronista oficial do Reino de Galicia e así se fixo.

En 1886 elevou cualitativamente o listón da afirmación de Galicia co gallo do certame organizado por *O Galiciano* en Pontevedra, do que foi presidente. Por primeira vez nun acto deste xénero, tódalas obras presentadas estaban en galego. Segundo as crónicas, Murguía dixo no seu discurso que *las lenguas son las verdaderas banderas nacionales: llevan sus propios colores. Conservemos la nuestra y peleemos en su nombre y a su sombra*. Estas afirmacións provocaron un gran rebumbio. A polémica desatada na prensa continuou decantando posicións e acordou algunas vocacións rexionalistas.

Consciente da necesidade de contar cun órgano propio para difundir mellor esas ideas, en outubro de 1886 Murguía fundou e dirixiu en Santiago un novo periódico, *La Región Gallega*, que se estreou co seu artigo “*¿Qué es nación?*”, no que aseguraba que Galicia reunía tódalas condicións para serlo. Tanto a cabecera e a periodicidade coma sobre todo a ousa-



COLECCIÓN HÓRREO

1940

◀ Portada dunha edición do libro *Los precursores*, de Manuel Murguía.

**LA ILUSTRACION GALLEGA Y ASTURIANA**

REVISTA DECENAL ILUSTRADA

Número 1.—Madrid 10 de Enero de 1879.

AÑO 1. <sup>o</sup>		PRECIOS DE SUSCRICION.			TOMO I.
España y Portugal...	Un trimestre.....	6 pesetas.	Ultramar....	Un semestre.....	4 pesos oro.
	Un semestre.....	11 "	Un año.....	7 "	
	Un año.....	20 "	América....	Un semestre.....	5 pesos.
			Un año.....	9 "	
Extranjero: { Un año.....					25 pesetas.
{ Seis meses.....					15 "

LA ILUSTRACION GALLEGA Y ASTURIANA se publica los días 10, 20 y 30 de cada mes, en 12 páginas folio mayor, ilustrada con magníficos grabados.

Cabeceira da revista *La Ilustración Gallega y Asturiana*, dirixida por Manuel Murguía.

día daquelas ideas no ambiente da época proclamaban claramente o nacemento dun rexionalismo protonacionalista. O feito de que, unha vez máis, a insuficiente acollida social obrigase a pecha-la empresa ás poucas semanas non quería dicir que fose totalmente inútil. O exemplo estendíase. En xaneiro de 1887 aparecía na Coruña, *Galicia. Revista Regional*, expresión do rexionalismo predominantemente liberal asentado na cidade. Na mesma liña situáronse *O Galiciano. Paróla Gallega* (1887), *O Novo Galiciano* (1888) e *A Tía Catuxa* (1889), en Pontevedra; *Álbum Literario* (1888-93), en Ourense; e *O Antroido* (1886-87) e *A Fuliada* (1887-88), en Betanzos, entre outros.

Esta crecente afirmación rexionalista culminou en 1889-90. O primeiro destes dous anos é o da publicación de dúas obras que son senllos feitos desa afirmación: *El regionalismo gallego* de Manuel Murguía e *El regionalismo de Alfredo Brañas*. Os ecos da obra murguiana aumentaron dentro e fóra do país. En marzo de 1890, o Centro Gallego da Habana adheriu por telegrama ás súas posturas rexionalistas e en maio estreitáronse aínda máis os lazos co rexionalismo catalán mediante a conferencia "Orígenes y desarrollo del regionalismo en Galicia", que Murguía pronunciou en

Barcelona, invitado pola Lliga de Catalunya.

Pero agora, e por primeira vez, os galeguistas non se conformaron coa reflexión teórica e a publicidade, senón que se dotaron dun instrumento organizativo na procura dunha acción política propia: Comité Central Regionalista, primeiro núcleo da Asociación Regionalista Gallega, fundado en Santiago de Compostela en novembro de 1890 baixo a presidencia de Murguía, que ademais dirixía *La Patria Gallega* (1891-92), órgano oficial da asociación. Nesta converxían as tres tendencias ideolóxicas: a liberal de Murguía, a tradicionalista de Alfredo Brañas e a federalista de Aureliano J. Pereira.

De momento todos recoñecían a Murguía como máximo guieiro do rexionalismo. Como tal presidiu os dous actos de maior repercusión pública da asociación: o solemne traslado dos restos de Rosalía dende o cemiterio de Adina en Iria Flavia (Padrón) ó mausoleo de San Domingos de Bonaval en Santiago o 25 de maio de 1891 e os Xogos Florais de Tui do 24 de xuño, nos que pronunciou un dos seus poucos discursos en galego.

Non obstante, a convivencia entre o rexionalismo liberal de Murguía e o tradicionalista de Brañas no seo da mesma organización tiña que provocar conflitos

antes ou despois. Brañas e os seus abandonaron a redacción de *La Patria Gallega* oficialmente por motivos persoais. Murguía contestou axiña, a primeiros de xaneiro, no plano político co seu artigo "Donde estábamos, estamos", no que reafirma os seus postulados –por certo, cargando moito o acento na denuncia do caciquismo, o centralismo e a miseria e sometemento dos labregos– e rexeita o proxecto de mera descentralización administrativa presentado polos ministros Silvela e Sánchez Toca insistindo na procura dunha autonomía política para Galicia.

Ese mesmo ano, Murguía conseguiu o reingreso no corpo de arqueiros con destino na biblioteca da Universidade de Santiago de Compostela. Entre tanto a Asociación Regionalista Gallega esmorguecía. Por fortuna, un feito exterior revitalizouna en 1893: a formación na Coruña dunha xunta de defensa para impedir o traslado da Capitanía Xeral a León. Os rexionalistas participaron moi activamente nos feitos da Coruña e na extensión a toda Galicia do movemento de solidariedade convertendo ese conflito local case nun movemento de rebeldía rexional contra o poder central. En Santiago, o reitor da universidade abriullés expediente a Murguía e Brañas pola súa adhesión pública á protesta, aínda que

logo eses expedientes foron sobresidos. O triunfo do movemento das xuntas de defensa, que conseguiu o seu obxectivo principal de mante-la Capitanía Xeral na Coruña, supuxo paradoxalmente o deva-lo definitivo da Asociación Regionalista Gallega, na que pasaron outra volta a primeiro plano as fondas discrepancias ideolóxicas e políticas entre os liberais e os tradicionalistas.

En 1893 Murguía foi trasladado ó arquivo da Delegación de Facenda da Coruña, posto no que ficou ata a súa xubilación en 1905 por cumprir-la idade regulamentaria. Non lle quedou pensión por non contar cos anos suficientes de servizo. Na Coruña, malia a desfeita da Asociación Regionalista Gallega, continuou co seu activismo, liderando o grupo de rexionalistas coruñeses, a maioría de orientación liberal, que mantivio a súa cohesión grazas á tertulia que tiña lugar na Librería Regional de Carré, alcumada sarcásticamente *Cueva Céltica* polos antigaleguistas. Pero os tertulianos asumiron decontado e con orgullo o alcume e galeguizárono como *Cova Céltica*. Ás súas reunións, que supliron durante un tempo a ausencia dunha verdadeira organización, asistían tamén con maior ou menor asiduidade, ademais de rexionalistas doutros lugares que estaban de paso na cidade, persoas non rexionalistas como os republicanos Ramón Pérez Costales e Segundo Moreno Barcia ou mesmo Emilia Pardo Bazán. Deste xeito chegou a se-lo foco intelectual continuo máis vivo da Coruña de fin de século e del naceron as iniciativas máis importan-

tes do galeguismo nese momento: a creación da *Revista Gallega*, o himno galego, a Escuela Regional de Declamación e finalmente a Liga Gallega na Cruña.

Con todo, o rexionalismo tocou fondo en 1894-96. O único grupo local que funcionaba como tal era o coruñés, e moi limitado á actividade publicitaria, case toda a través do seu voceiro: campañas a prol da lingua galega ou en contra do estanco do sal e da suba dos consumos, ataques ó carlismo e reafirmación do liberalismo, apoio ós rexionalistas cataláns, etc.

Estando así as cousas, na primavera de 1897 os integrantes da Cova Céltica decidiron que cumpría saír da ineficacia e convocaron unha reunión para o día 30 de abril, na que se acordou fundar la Liga Gallega, a segunda organización política da historia do galeguismo. Aínda que asistiron case tódolos membros da Cova Céltica, houbo algunas novidades de interese. En primeiro lugar, non asistiu Murguía. Por primeira vez en catro décadas, non estaba na primeira liña. Dada a ausencia de discrepancias de fondo neste momento no galeguismo coruñés, hai que deducir que foi el quen, con 64 anos, decidiu retirarse ó papel de mentor en segundo plano e dedicarse case en exclusiva á erudición e ó labor cultural.

Non obstante, no segundo logro maior destes anos, a creación da Academia Galega, Murguía recuperou transitoriamente o protagonismo perdido. O seu longo proceso de xestación é ben coñecido. A primeira proposta fora a de Aureliano J. Pereira en 1886 para ter un ins-

trumento de unificación e normalización da lingua. Pero o proxecto non se retomou ata 1894 polo grupo da Coruña para caer de novo no esquecemento. O impulso definitivo veu en 1904 cun artigo de Murguía en *La Temporada* de Mondariz, reproducido en 1905 polo semanario *Galicia* da Habana. Alí prendeu a idea grazas á iniciativa do impresor Fontenla Leal, o crego bafista Esmorís e Curros Enríquez, que promoveron a Asociación Iniciadora y Protectora da Academia Gallega. Sumáronse decontado a Liga da Coruña e outros rexionalistas a título individual. Superados os inevitables conflitos localistas e persoais, creouse na Coruña outra comisión, presidida por Murguía, que cooperou coa de Cuba. A primeira sesión constitutiva da Academia tivo lugar o 4 de setembro de 1905 na casa do consulado. Tras algunas tensións, ó cabo cedeuse ás preferencias dalgúnhas forzas vivas da cidade e creáronse senllas presidencias de honra para Emilia Pardo Bazán e Ramón Pérez Costales, reservando a presidencia efectiva para Murguía. A sesión inaugural desenvolveuse o 25 de agosto de 1906. Murguía non asistiu, probablemente polas súas diferenzas con Pardo Bazán, e o seu discurso foi lido por Manuel Banet Fontenla. A condesa tampouco foi e limitouse a enviar unha carta.

Presidente da Academia ata a súa morte, dedicoulle nesta derradeira etapa da súa vida tódalas súas enerxías. Xa ancián viviu moi tanxencialmente o remanejecemento rexionalista de Solidariedade Gallega en 1907. Aínda que a súa



Enterro de Manuel Murguía, falecido no ano 1923. (Real Academia Galega)

sinatura apareceu, por exemplo, na nova publicación rexionalista *A Nosa Terra* (1907-08), trátase ben de colaboracións marxinas e moi breves, ou ben de reproducións de escritos anteriores, todas coa finalidade obvia de aproveita-lo impacto propagandístico dun nome cun prestixio difícil de superar na Galicia do momento. Pero a actividade propiamente política estaba xa totalmente nas mans dos seus discípulos. Por iso non figurou entre os integrantes da Junta Solidaria da Coruña nin entre os oradores do gran mitin solidario do 7 de outubro de 1907, no que a cidade puido escouita-las voces de Nicolás Salmerón, Juan Vázquez de Mella, Durán y Ventosa e outros.

A súa presenza en actos públicos limitábase ós de índole patriótico-cultural, como a velada fúnebre en honor de Curros Enríquez, que tivo lugar o 3 de abril de 1908 no Teatro Principal co gallo da chegada dos seus restos desde Cuba, ou o acto que organizou a Academia co mesmo motivo tres días despois.

O 17 de maio de 1913 fixoselle na Coruña unha magna homenaxe no seu octoxésimo aniversario. Antes de morrer, o 1 de febreiro de 1923, aínda pudo contempla-lo nacemento das Irmandades da Fala en 1916 e o triunfo das súas ideas coa conversión do rexionalismo en nacionalismo na primeira asemblea nacionalista, tida en Lugo en novembro de 1918. Porén, mantívose totalmente afastado destes serodios froitos das sementes que el espallara durante tanto tempo, dende os remotos e ilusionados días daquela xuventude loitadora a prol das liberdades modernas e do autogoberno de Galicia. (Justo Beramendi)

**MURGUÍA CASTRO, Ovidio.** Pintor, fillo de Rosalía de Castro e Manuel Murguía, nacido en Lestrobe (Dodro, A Coruña) o 2 de xullo de 1871. Iniciouse na pintura en Santiago de Compostela, en 1887, nas clases que impartía José Fenollera na Real Sociedad Económica de Amigos del País, onde tivo por compañeiros algunas das futuras figuras destacadas da arte galega, especialmente Jenaro Carrero, co que coincidiu posteriormente en Madrid e ó que o uniu sempre unha cordial amizade. Nesta etapa comezou a pintar paisaxe natural dos arredores de Santiago, aínda que terminaba os seus cadros no taller.

En 1895 trasladouse coa súa familia á Coruña, tomou contacto con artistas destacados e instalou o seu estudio no taller fotográfico de Enrique Teijeiro; durante este período as súas obras comenzaron a cotizarse, grazas á exposición dalgúns dos seus cadros nos escaparates comerciais da rúa Real, tal como estaba de moda por aquel entón. Dous anos máis tarde marchou a Madrid para continua-la súa formación, pero, ó contrario de moitos dos seus compañeiros, negouse a opositar a unha pensión para a Academia

Española de Roma e non asistiu nin ó estudo de Sorolla nin á Escola de Belas Artes, como era habitual naquela época.

Durante o seu primeiro ano de estancia na capital aloxouse na casa do seu curmán, o escritor e periodista Alejandro Pérez Lugín, quen o introduciu nas tertulias de artistas e intelectuais. Animado por seu pai e Lugín, desprazouse frecuentemente ós arredores de Madrid para pintar estudos do natural: El Pardo, Aranjuez, Casa de Campo, Moncloa, Guadarrama, etc; tamén visitou o Prado, onde realizou copias dos grandes mestres, sobre todo de Claudio de Lorena, pintor polo que sentía especial devoción, e Carlos de Haes. En 1898 admitírono nas clases de debuxo do Círculo de Belas Artes, a onde acudiu a practicar debuxo do natural.

Ese mesmo ano, Montero Ríos, entón presidente do Senado, concedéulle a

Ovidio un posto no Ministerio de Ultramar e encargoulle varias obras pictóricas, o que supuxo un grande alivio para os problemas económicos que tiña o pintor dende a súa chegada a Madrid; en xuño instalouse no pazo de Lourizán, para decora-los salóns con lenzos de paisaxes galegas e madrileñas e reproduccións de dous cadros de Claudio de Lorena e un de Carlos de Haes. Volveu a Madrid en setembro, onde ía con frecuencia a pintar ó Retiro, á parte das súas habituais visitas ó Museo do Prado e a diversas exposicións. O perfeccionamento técnico e a soltura que alcanzou xa por estas datas maniféstanse nunha colección de debuxos a pluma e lapis que realizou polas rúas madrileñas, inspirándose en escenas e tipos populares da capital. Durante este ano comezou a notar síntomas de tuberculose e regresou á Coruña,



Cabeza de monje, de Ovidio Murguía. Museo de Belas Artes da Coruña

GRAN ENCICLOPEDIA  
**GALEGA**  
SILVERIO CAÑADA

TOMO XXXI

**MOSC - MUZ**